

Взаємозалежність свободи і відповідальності: погляд В.О. Сухомлинського

Алла БОГУШ,

доктор педагогічних наук, академік НАПН України, завідувач кафедри теорії і методики дошкільної освіти ДЗ «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К.Д. Ушинського»

Базовими характеристиками особистості є свобода і водночас відповідальність за свої вчинки, поведінку і слова. Ці якості визначають стрижень зрілої особистості, її внутрішню й зовнішню дисциплінованість, життєву та громадянську позицію. Тож виникає потреба вивчення питання взаємозв'язку та взаємозалежності свободи і відповідальності та їх усвідомлення особистістю, яка розвивається.

Метою нашої статті є аналіз дефініцій «свобода» і «відповідальність» у вимірі педагогічної спадщини В.О. Сухомлинського. Насамперед звернімося до тлумачення цих неоднозначних понять у словникових джерелах. Зокрема, у тлумачному словнику В.Даля «свобода» розглядається як власна воля, можливість діяти по-своєму, відсутність підпорядкування чужій волі [3, с. 151]. У Новому тлумачному словнику української мови «свобода» тлумачиться як можливість поводитися на власний розсуд, незалежно від кого-небудь, простота і невимушеність [6, с. 167]. На жаль, жодний педагогічний словник не пропонує тлумачення поняття «свобода».

Зазначимо, що свобода і відповідальність – це насамперед філософські категорії, що виражають діалектичну суперечність між діяльністю людини як розумної істоти й об'єктивними законами природи і суспільства, які по-різному відображаються на поведінці людини, здебільшого спричиняють девіантні прояви поведінки дітей підліткового віку, є причиною кризових явищ підлітків, порушення дисципліни у школі. Філософи і педагоги вбачають прямий зв'язок між свободою, дисципліною і совістю людини. Так, С.І. Гессен зазначає, що дисципліна можлива через щось інше, аніж вона сама, через свободу як вище начало, що в ній «просвічується». Водночас свобода діяльності, на його думку, відрізняється від довільних вчинків законом, який їм притаманний, своєрідним підпорядкуванням, дисципліною. Вийміть цей внутрішній закон із свободної дії, і ви одержите спотворену машкару свободи – свавілля [2, с. 70].

Ще Ж.Руссо писав, що свобода – це підпорядкування закону, який людина сама собі встановлює, підпорядкування «голосу совісті», що дозволяє їй не вступати у суперечність із самою собою. А з погляду І.Канта, свобода – це «автономія», «самозаконність» людини, що визначається її совістю і виявляється у

поведінці або дисциплінованості, або ж, за неправильного її розуміння, у свавіллі.

Представники філософської течії *індетермінізм* розуміють свободу як заперечення зумовленості всіх фактів, тобто, за їхнім вченням, свобода поведінки, дій, вчинків нічим не зумовлена і є непередбачуваною. Тож особистість вільна, оскільки в будь-який момент може вчинити так, як вона захоче, зовсім випадково, без будь-яких причин, без будь-яких підстав діяти так або по-іншому. Отже, за індетермінізмом свобода розуміється насамперед як можливість довільного вибору. З цим не можна погодитись, і це категорично заперечують педагоги і психологи. Якби це було справді так, тоді діти були б найсвободнішими істотами, оскільки їхні вчинки вирізняються повною випадковістю, нестійкістю і непередбачуваністю, а кризу підліткового віку, будь-які порушення дисципліни варто було б оцінювати і сприймати як прояв їхньої повної свободи, довільної поведінки. З огляду на це напрошується зовсім інший висновок: свобода поведінки і дій людини викликала б не повагу до її впевненості, а почуття остраху і небезпеки.

Звернімося до поведінки дітей, точніше, ставлення до їхніх непередбачуваних вчинків, особливо в кризові вікові періоди. Ми всі – і батьки, і педагоги – відчуваємо страх за подекуди божевільні, випадкові чи довільні їхні дії, яких не можна передбачити і яким неможливо своєчасно запобігти, так само, як перед невідомими і непередбачуваними силами природи. Ми дуже добре відчуваємо межу між довільними вчинками і нашою свободною поведінкою.

Закономірним є запитання: чому ми, дорослі, не завжди можемо передбачити негативні вчинки дітей і, подекуди, наші власні довільні дії? Тоді у нас, вочевидь, не було б проблем у вихованні, дисциплінованості учнів. Це пояснюється тим, що неможливо передбачити всіх складних обставин, які

виникають у довкіллі, в соціумі і викликають неочікувані, непередбачувані вчинки чи окремі дії (вулиця, референтні групи, друзі тощо). Яка ж відмінність між довільними і свободними вчинками людини? Філософи пояснюють це так: довільні вчинки характеризуються нестійкістю, пасивною залежністю від зовнішнього світу, є випадковими і непередбачуваними; свободні вчинки, навпаки, вирізняються «усталеністю, самобутністю відносно середовища, що оточує нас, і навіть подекуди можливістю передбачення» [2, с. 69].

Що можна сказати про свободну людину? Чи можна передбачити всі її дії? Однозначної відповіді бути не може. Чому? З одного боку, можна впевнено сказати, чого свободна людина (дитина, учень) ніколи, ні за яких обставин не зробить, не погодиться з чимось. З іншого боку, з цілковитою впевненістю неможливо гарантувати, що саме ця людина (дитина, учень) в цій ситуації вчинить. Бо дії свободної людини є передбачувані «в силу своєї безумовної новизни, своєї активної своєрідності». На думку С.І. Гессена, свобода є творчість нового, яке ще не існувало. Людина свободна тоді, коли будь-яку життєву задачу, що раптово виникає на її шляху, вирішує по-своєму, у такий спосіб, як ніхто крім неї не зміг би вирішити. Що більше незалежними, індивідуальними є вчинки людини (дитини, учня), то більше виявляється її свобода. Отже, свободу не можна пов'язувати з довільним вибором між кількома відомими, можливими, поданими їй в готовому вигляді шляхами, свобода – це «створення нового, особливого шляху, якого ще не існувало навіть у вигляді припущення, тобто можливого вирішення» [2, с. 69].

Для педагога, вчителя, з нашого погляду, важлива така філософська теза: свободна дія, свободна поведінка, як будь-який продукт творчості, може стати взірцем для наслідування іншим – дітям, учням, у яких ще не вихована свобода поведінки. Свободна людина, якою повинен бути кожний педагог, має свою усталену лінію поведінки, якої вона дотримується впродовж усього свого життя. З таким педагогом легко спілкуватись і дітям, і батькам. У нього свобода – це професійний обов'язок, професійна дисциплінованість, громадянськість. У зв'язку з цим завдання кожного вчителя, по-перше, виховати самого себе свободною людиною, по-друге, виховувати у своїх учнів свободу поведінки і водночас відповідальність за всі свої дії, слова, вчинки. Отже, свобода і відповідальність є провідними базовими характеристиками особистості, які необхідно сформувати вже на кінець дошкільного віку, як це зазначено в державному документі – Базовому компоненті дошкільної освіти (БҚДО) – і продовжувати виховувати як у початковій, так і в основній школі.

Далі з'ясуємо ще одне поняття означеної діади – «відповідальність». Звернімося до словникових джерел, які тлумачать «відповідальність» так: це «категорія етики і права, що відображає особливе соціальне і морально-правове ставлення особистості

до суспільства (людства в цілому); характеризується виконанням морального обов'язку та правових норм [3, с. 49]; це «необхідність, обов'язок відповідати за свої дії, вчинки» [8, с. 90].

В Енциклопедії освіти *відповідальність* пов'язується з особистістю і розглядається як усвідомлена необхідність співвіднесення власної поведінки із суспільними нормами та настановами. Водночас відповідальність особистості є характеристикою будь-яких відносин, у яких перебувають люди, і стосується різних аспектів їхньої діяльності, визначаючи її спрямованість. Вона виявляється у свідомості, характері, почуттях, різних формах професійної поведінки і свободи вибору [4].

Значимо, що відповідальність особистості загалом є соціальною категорією, оскільки виражає міру відповідності дій соціальних суб'єктів взаємним вимогам і усталеним соціальним нормам. Вона зумовлюється закономірностями сумісного проживання людей, необхідністю взаємопідпорядковувати свої інтереси і поведінку. Отже, кожна особистість є активним носієм певних соціальних обов'язків (зобов'язань) [там само].

Педагоги Т.Ф. Алексєєнко, Н.П. Волкова, В.А. Краковський, С.Г. Карпенчук, І.В. Мартинюк, І.К. Матюша, М.В. Савчин, Т.І. Суценко та ін. розглядають відповідальність як якість особистості, що характеризується прагненням і вмінням оцінювати свою поведінку щодо її користі чи шкоди для суспільства, порівнювати свої вчинки із суспільними нормами, законами [1, с. 113].

У психологічному словнику *відповідальність* пов'язується із цілком сформованою особистістю, а саме: «це специфічна для зрілої особистості форма саморегуляції і самодетермінації, що виступає в усвідомленні себе як причини вчинків, які вона здійснює, та їх наслідків; в усвідомленні і контролі своєї здатності виступати причиною змін (або протидії змінам) у довкіллі й у своєму власному житті» [4, с. 241]. На думку психологів Я.Л. Коломинського, К.Муздибаєва, А.А. Реана, Дж. Роттера та ін., відповідальність – це найважливіша характеристика соціально зрілої особистості, що відрізняє її від соціально незрілої. У сучасній психології поширена концепція щодо двох типів відповідальності, так звана теорія «локусу контролю». Перший тип відповідальності – це коли особистість покладає на себе всю відповідальність за те, що з нею відбувається в житті, тобто такий тип можна назвати «самовідповідальністю». Відповідальність другого пов'язана із ситуацією, коли особистість позбавлена будь-якої відповідальності і вважає відповідальними за все, що з нею відбувається, когось іншого (батьків, педагогів, колег, начальство) або зовнішні обставини – тобто тут наявна безвідповідальність.

Отже, відповідальність стосується проблеми співвідношення здатності та можливості людини бути суб'єктом (автором) своїх дій; здатність свідомо, добровільно дотримуватися певних вимог й здійснювати поставлені перед нею завдання;

робити правильний моральний вибір, досягати певного результату [6, с. 49]. Відповідальність, як бачимо, є важливим морально-етичним регулятором міжлюдських стосунків, стимулятором активної діяльності людей, запорукою праці та ініціативи. Звісно, педагогіка насамперед зацікавлена в пошуках ефективних шляхів виховання відповідальності у своїх вихованців.

Закономірно, що проблема співвідношення свободи і відповідальності була піднята у працях В.О. Сухомлинського. На його думку, відповідальність – це здатність особистості формулювати обов'язки, виконувати їх, здійснювати самооцінку і контроль шляхом включення в суспільно корисну пізнавальну і трудову діяльність, через які набувається морально-трудова досвід, утверджуються переконання, соціалізуються вчинки, розвивається сприйнятливості слова і прикладу [10]. У його педагогічних роздумах знаходимо вдумливий аналіз вчинків і поведінки школярів, відповіді на запитання як учителів, так і учнів. З огляду на це звернімося до педагогічної спадщини В.О. Сухомлинського, який пов'язував відповідальність і свободу особистості насамперед з обов'язком перед іншими людьми, перед батьківщиною. «Людина повинна, – писав Василь Олександрович. – Вся суть нашого життя полягає в тому, що всі ми зобов'язані, повинні, інакше життя було б неможливе» [9, с. 185]. Завдання педагога в тому, щоб кожний його вихованець уже в дитинстві набув морального досвіду в глибоко особистих відносинах з іншими людьми діяти так, як велить його громадянський обов'язок [там само]. А гармонійне виховання вчений розумів як виховання одночасно дисципліни, обов'язку, відповідальності перед колективом, суспільством і перед самим собою – перед власною совістю [10, с. 303].

В.О. Сухомлинський виокремлював «обов'язок» як дороговказ у життєдіяльності людини. Він навіть назвав один із параграфів своєї книги «Людина повинна» [9]. Педагог переконаний, що життя «перетворилося б на хаос, серед білого дня не можна було б вийти на вулицю, якби не було людського обов'язку» [9, с. 185]. Свідоме дотримання людиною обов'язку – це і є, на його думку, виявом свободи. Звертаючись до учнів, Василь Олександрович пояснював: «Ясне розуміння і суворе додержання свого обов'язку перед людьми – це твоя справжня свобода» і водночас застерігав: «Спробуй звільнити себе від обов'язку – і ти перетворишся на раба своїх примх. Чим людяніше, свідоміше ти додержуєш свого обов'язку перед людьми, тим більше береш ти з невичерпного джерела справжнього людського щастя – свободи» [там само].

Вдумливого педагога, керівника сільської школи, вченого хвилювало питання, як запобігти пануванню в дитячій душі бажань неправильного розуміння свободи вчинків і нехтування відповідальності. У своїх педагогічних роздумах він намагався переконати учнів, до чого це може призвести. Учений застерігав: «З того, що людина робить не те,

що вона повинна робити, не те, що треба робити, а те, що їй хочеться, починається моральне «спустошення, розбещення і падіння» і давав таку педагогічну пораду: «Бійся духовного поневолення своїми бажаннями, – якщо не тримати їх у шорах і не підпорядковувати повинності, ти перетворишся в безвільну істоту» [там само].

Погляди В.О. Сухомлинського на проблему співвідношення обов'язку і свободи розуміємо як поради, заповіт учням, що знаходимо на сторінках його праць:

- пам'ятай, одна з найтонших сфер духовного життя людини – вірність обов'язку людини перед людиною. З обов'язку людина завжди поступається чимось іншій людині;

- мудрість людської повинності і полягає в тому, щоб бачити і внутрішньо розсудити, де повинен ти і де повинні тобі;

- дорожити життям і свободою навчиться тільки той, хто в дитинстві осягнув мудрість обмеження своєї свободи і бажання;

- від найнезначніших здавалося б вчинків у повсякденному житті, від того, наприклад, що ти поступаєш місцем у ліфті, у трамваї, в автобусі літній людині, – до великої людської відповідальності за життя, долю, майбутнє іншої людини... – в усьому твоєму житті мудрим повелителем твоїм хай буде повинність (обов'язок);

- пам'ятай, що велике горе людське починається із забуття обов'язку, спочатку в справах, здавалось би невеликих, а потім у більш значніших;

- втратиш повинність – спочатку станеш дріб'язковим егоїстом, потім негідником, далі – зрадником;

- кожна людина повинна досягти тієї вершини, де вона, діючи так, як велить обов'язок, роблячи можливим те, що видається на перший погляд немислимим і недосяжним, виявляє велич духу, що здобувається, осягається і живе тільки в обов'язку [9].

У праці «Народження громадянина» В.О. Сухомлинський пов'язує почуття відповідальності з почуттям совісті. Його педагогічним кредом у вихованні майбутніх громадян була така сентенція: «Відповідальність перед колективом зливається із відповідальністю перед власною совістю. Там, де немає відповідальності перед колективом, – зазначав учений, – людина не знає голосу власної совісті» [10, с. 303]. Водночас, за його переконанням, відповідальність, обов'язок і совість – це стрижень громадянської вихованості людини. Василь Сухомлинський, звертаючись до педагогів, наголошував: «Якщо вам вдалося досягти того, що дитині наодинці з собою стало соромно, соромно самій перед собою за свій осудливий вчинок, якщо дитина прагне стати кращою, ніж вона є, якщо в її свідомості не тільки живе, але й стає власним переконанням уявлення про те, що краще і що гірше, то це означає, що ви бачите наслідки своєї виховної роботи» [там само, с. 303–304].

Узагальнюючи, зазначимо, що погляди В.О. Сухомлинського на проблему співвідношення свободи і відповідальності найповніше відображено в одному з листів до сина, де він стверджує, що абсолютної свободи немає і не може бути; бути свободним – це робити завжди так, як вимагають інтереси народу, приймати рішення із знанням справи; свобода людини – це гармонія суспільних і особистих інтересів; свобода є насамперед великою відповідальністю [11, с. 617].

Мудрий батько відповідає на сумніви сина щодо співвідношення свободи, відповідальності й обов'язку і дає такі поради: «Треба тонко відчувати три речі: можна, не можна і треба. Той, хто відчуває ці речі, має найважливішу особливість громадянина – почуття обов'язку. Обов'язок – це свобода в дії, це одухотворення людських вчинків благородною ідеєю, в ім'я чого я це роблю. Обов'язок і совість – ці моральні почуття становлять найважливішу рису, що відрізняє людину від тварини. Розвивай у собі людське, любий сину! Спробуй виконати свій обов'язок і ти пізнаєш, що в тобі є» [там само, с. 618]. Ці слова – настанови батька сину – можуть слугувати життєвим дороговказом для кожного з нас.

Література

1. Волкова Н.П. Педагогіка/ Н.П. Волкова. – К.: Академія, 2001.
2. Гессен С.И. Основы педагогики. Введение в прикладную философию / С.И. Гессен. – М.: Школа-Пресс, 1995.
3. Даль В. Толковый словарь / В. Даль. – М.: Рус. язык, 1982. – Т. IV. – С. 151.
4. Енциклопедія освіти / За ред. В.Г. Кременя. – К.: Юрінком Інтер, – 2008.
5. Краткий психологический словарь / Под ред. А.В. Петровского и М.Г. Ярошевского, редактор-составитель Л.А. Карпенко. – Ростов-на-Дону: Феникс, 1998.
6. Новий тлумачний словник української мови: в 4 т. – К.: Аконті, 1999.
7. Педагогічний словник / За ред. М.Д. Ярмаченка. – К.: Педагогічна думка, 2001.
8. Професійна освіта: Словник / За ред. Н.Г. Ничкало. – К.: Вища школа, 2000.
9. Сухомлинський В.О. Як виховати справжню людину. Ставлення до людей і обов'язок перед ними / В.О. Сухомлинський. – Вибр. тв.: у 5 т. – Т. 2. – К.: Рад. школа, 1976.
10. Сухомлинський В.О. Дисципліна і самодисципліна. Відповідальність перед колективом і перед самим собою / В.О. Сухомлинський. – Вибр. тв.: у 5 т. – Т. 3. – К.: Рад. школа, 1977.
11. Сухомлинський В.О. Листи до сина / В.О. Сухомлинський. – Вибр. тв.: у 5 т. – Т. 3. – К.: Рад. школа, 1977.

Анотації

Алла БОГУШ

Взаємозалежність свободи і відповідальності: погляд В.О. Сухомлинського

У статті розглядається проблема взаємозалежності свободи і відповідальності як базових характеристик особистості. Пропонується тлумачення цих дефініцій у словникових джерелах, а також видатними мислителями і сучасними педагогами та психологами. Особлива увага приділяється поглядом Василя Сухомлинського щодо сутності цих понять.

Ключові слова: базові характеристики особистості, свобода і відповідальність, погляди Василя Сухомлинського.

Алла БОГУШ

Взаимозависимость свободы и ответственности: взгляд В.А. Сухомлинского

В статье рассматривается проблема взаимозависимости свободы и ответственности как базовых характеристик личности. Предлагается толкование этих дефиниций в словарных источниках, а также выдающимися мыслителями и современными педагогами и психологами. Особенное внимание уделяется взглядам Василия Сухомлинского относительно сущности этих понятий.

Ключевые слова: базовые характеристики личности, свобода и ответственность, взгляды Василя Сухомлинского.

Alla BOGUSH

The interaction of freedom and responsibility: views of Vasyl Sukhomlynskyi

The article deals with the interaction of freedom and responsibility as the person's base characteristics. The meanings of this definition by famous thinkers and modern pedagogues are represented in it. The author gives a special attention Vasyl Sukhomlynskyi's views of this notions.

Keywords: person's base characteristics, freedom, responsibility, Vasyl Sukhomlynskyi.

